

УДК 347.441.836

Ірина Дзера,

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри приватного права

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

У статті досліджено поняття та підстави визнання правочинів недійсними на підставі аналізу цивільного законодавства України та досягнень сучасної цивілістики. Встановлено співвідношення між недійсними, неукладеними та неправомірними правочинами. Визначено особливості недійсних правочинів, що відмежують їх від інших суміжних правових категорій. Виявлено прогалини і суперечності у законодавстві України, неоднакове застосування судами законодавства у сфері визнання правочинів недійсними; запропоновано шляхи їх подолання.

Ключові слова: недійсність правочину, неукладеність правочину, неправомірність правочину, чинний, укладений, правомірний.

Постановка проблеми. Цивільний Кодекс України (далі – ЦК) не містить визначення недійсного правочину, на відміну від Цивільного кодексу УРСР 1963 р. У ЦК України визначаються підстави та наслідки недійсності правочинів. Відсутність законодавчого визначення недійсного правочину призводить до проблем у судовій практиці в обранні правильного способу захисту порушеного права. Зокрема, поширеними є позови про визнання правочинів недійсними за наявності підстав вважати їх неукладеними; позови про визнання правочинів дійсними або укладеними. Не сприяє вирішенню цієї проблеми і цивільне законодавство, яке не містить понять «укладений правочин» та «неукладений правочин», «чинний правочин» та «нечинний правочин» та, відповідно, не встановлює правових наслідків неукладеності і нечинності. Усе це призводить до застосування неправильних правових наслідків до нечинних і неукладених правочинів – наслідків недійсності. Отже, вирішення цієї проблеми має не лише теоретичне, але і практичне значення.

Метою даної статті є: визначення понять «недійсний», «неукладений» та «нечинний правочин» та розмежування цих понять і визначення правових наслідків для кожної з цих категорій; з'ясування правової природи недійсного правочину; дослідження прогалин та суперечностей у законодавстві України, судовій практиці, що виникають у разі застосування таких способів захисту цивільних прав, як визнання правочину недійсним, неукладеним та нечинним, та шляхи їх усунення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча термін «правочин» був запроваджений в цивільне законодавство лише з прийняттям Цивільного кодексу України 2003 р., однак за цей час було чимало досліджень, присвячених недійсності правочинів. Так, окремі види недійсних правочинів були предметом дисертаційних досліджень Н. В. Давидової, О. В. Перової, О. В. Семушиної, В. О. Кучер, С. М. Іванової. У цивілістичній літературі питанню недійсності правочинів приділяли увагу І. А. Безклубий, Є. В. Бернада, О. В. Дзера, О. О. Кот, Я. М. Романюк та ін. Крім того, недійсності угод були присвячені праці таких класиків цивілістики, як Н. В. Рабінович, В. П. Шахматов, Д. В. Тузов, Ф. С. Хейфец та ін.

Однак більшість із цих праць були присвячені окремим видам недійсних правочинів, правовим наслідкам їх недійсності або лише частково досліджували питання поняття та правової природи недійсних правочинів, а також їх відмежування від неукладених та нечинних правочинів. Отже, тема статті є актуальною.

Виклад основного матеріалу. У Цивільному кодексі України (далі – ЦК) відсутнє визначення недійсного правочину, натомість у ньому визначено підстави його недійсності. Зокрема, такою підставою є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою – третьою, п'ятою та шостою статті 203 цього Кодексу. Такими вимогами, відповідно до ст. 203, є:

1. Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

2. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.

3. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

4. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом.

5. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

6. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей [1].

Однак недотримання не всіх перерахованих умов тягне за собою недійсність правочину. Так, відповідно до ст. 218 ЦК України недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом, тому умова про форму правочину не входить до загальних умов, недодержання яких тягне за собою недійсність правочину.

Значення всіх умов дійсності правочинів, передбачених у ст. 203 ЦК, полягає в тому, що лише повна відповідність правочину вищеперахованим вимогам забезпечує йому чинність або, іншими словами, настання відповідного правового результату, який визнається іншими учасниками цивільних відносин. Така відповідність правочину вимогам ст. 203 ЦК презюмується, оскільки відповідно до ст. 204 ЦК правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Під час ретельного аналізу наведених законодавчих положень не можна не помітити в них певної редакційної та змістової нелогічності.

Так, оскільки стаття 203 ЦК має назву «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину», то цілком логічним мав би бути висновок про те, що недодержання вимог, перерахованих в шести частинах цієї статті, повинно спричинити правові наслідки нечинності правочину. Однак у ст. 204 ЦК закріплюється презумпція правомірності (а не чинності) правочину. Нелогічність і суперечливість досліджуваних правових норм простежується, по-перше, у визначенні правового значення та умов чинності правочину і їх відсутності щодо нечинності правочину; по-друге, законом встановлюється презумпція правомірності правочину і не визначаються правові наслідки неправомірності правочину; по-третє, законодавцем не визначено співвідношення понять «чинність», «неправомірність», «недійсність».

Відсутність чіткого визначення у законодавстві поняття недійсного правочину породжує невизначеність у визначенні поняття та правової природи недійсних правочинів та розмежування таких правочинів із неукладеними, неправомірними та нечинними правочинами.

Звичайно, можна стверджувати, що визначення співвідношення цих понять не обов'язково має вирішуватися в законодавчому порядку. У такій ситуації необхідна наукова дискусія, оскільки в цивілістичній літературі ця проблема майже не вирішувалася, незважаючи на її наукову та практичну значимість. Тому вважаємо за доцільне висловити з цього приводу власне бачення вирішення даної проблеми.

Так, під чинністю правочину, на наш погляд, необхідно розуміти наявність у нього таких юридичних властивостей, які забезпечують його сторонам (стороні) легітимність вчинюваних дій та юридичну силу досягнутого правового результату.

Під правомірністю правочину необхідно розуміти відповідність його складових елементів (суб'єктів, форми, змісту тощо) загальним вимогам ст. 203 ЦК та іншим спеціальним приписам закону, яка забезпечує чинність самого правочину. Відповідно, відсутність такої правомірності правочину спричиняє його нечинність. Таким чином існує певна взаємопов'язаність понять чинності і правомірності правочину, яка відображає залежність дії чинності від його правомірності. Зазвичай термін «чинність» застосовується для визначення моменту вступу в дію законодавчого акта, наприклад, в ч. 1 Прикінцевих і перехідних положень ЦК зазначається, що «Цей Кодекс набирає чинності з 1 січня 2004 року». Отже, більш логічно застосовувати термін «чинність» саме щодо позначення моменту вступу в дію правочину та/або нормативно-правового акта.

На відміну від нового ЦК України, в ЦК УРСР 1963 р. містилося лаконічне визначення недійсного правочину (угоди), згідно з яким недійсною є угода, яка не відповідає вимогам закону [2, ст. 48]. Однак таке визначення не може бути застосовано в сучасний період, адже, відповідно до глави 16 ЦК України, невідповідність правочину вимогам закону є лише однією з підстав недійсності правочинів (наприклад, ст. 228 ЦК).

В юридичній літературі наводяться переважно спрощені визначення поняття недійсного правочину і віддається перевага аналізу конкретних підстав недійсності, передбачених законом.

В Енциклопедії цивільного права України М. Венецька недійсними вважає правочини,

вчинені з недодержанням у момент вчинення стороною (сторонами) вимог закону, які є необхідними для чинності правочину [3, с. 525]. Наведене визначення поняття недійсності правочину цілком можливе, але воно не дає повного уявлення про це правове явище.

Під недійсним правочином А. Ю. Бабаскін пропонує розуміти дії фізичних і юридичних осіб, які хоч і спрямовані на встановлення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків, але не створюють цих наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам законодавства [4, с. 238–239]. Вразливість наведеної позиції полягає насамперед у тому, що вона не дає відповіді щодо правових заходів, які мають застосовуватися у разі реального настання внаслідок неправомірних дій сторін того чи іншого правового результату.

Заслужує на увагу правова позиція розглядати недійсний правочин як юридичний факт, який є правопорушенням, а отже, здійснювані протиправні дії спричиняють недійсність правочину. Автор цієї позиції (І. В. Спасибо-Фатєєва) справедливо також зауважує, що недійсний правочин може спричинитися його учасниками (одним учасником) як правомірна або як неправомірна дія [5, с. 359].

У літературі також висловлювалися позиції щодо заперечення визнання недійсного правочину юридичним фактом (Д. О. Тузов) [6, с. 181]. Таке заперечення, на наш погляд, не ґрунтується на цивільному законодавстві України. Так, у ст. 11 ЦК України передбачається серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків як позитивні, так і негативні юридичні факти, які проявляються в завданні (заподіянні) майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі (ст. 11 ЦК України). Безумовно, правова природа правопорушення, спричиненого діями недійсного правочину, і деліктного правопорушення не є тотожною. Водночас не можна заперечувати факт наявності в окремих неправомірних діях учасників недійсного правочину, що завдали одному з них або іншим особам майнову чи іншу шкоду, ознак деліктного правопорушення, яким відповідно до ч. 1 ст. 1166 та ч. 1 ст. 1167 ЦК України вважаються, зокрема, неправомірні дії, які завдають майнову чи моральну шкоду фізичній чи юридичній особі і такі дії не пов'язані з договірними відносинами заподіявача шкоди і потерпілого.

Правопорушення, що спричиняє недійсність правочину, має також значні відмінності від правопорушення деліктного характеру. Так, якщо деліктне правопорушення може виникати внаслідок неправомірних рішень, дій чи бездіяльності органів державної

влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, то перераховане не може слугувати правовою підставою недійсності правочину як негативного юридичного факту. Ці та інші відмінності зумовлюють різні порядок та умови застосування відповідних правових наслідків недійсності правочину та деліктного правопорушення.

Не можна не звернути увагу на певну юридичну некоректність поняття «недійсний правочин», адже якщо правочин розглядати як юридичний факт (він таким визнаний законом), то відповідно до правил логіки ми повинні одночасно визнати і дії сторін (сторони) недійсними, що суперечило б законам об'єктивної реальності. Такі дії хоч і є неправомірними, але їх не можна визнати в принципі недійсними (фактично не існуючими), адже вони реально відбулися. Інша справа, що вони є неправомірними (незаконними), а тому мають вважатися нечинними і такими, що не породжують відповідних правових наслідків, крім тих, що відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК пов'язані з недійсністю.

Однак у літературі висловлюються й інші погляди на цю проблему. Так, на думку Є. В. Бернади, зазначені види правочинів близькі за своїм змістом, оскільки їх наслідком є відсутність зобов'язальних правовідносин між сторонами правочину, що проявляється в тому, що неукладений правочин є таким, що із самого початку суперечить вимогам закону [7, с. 183–184]. Однак із цією позицією не можна цілком погодитись. Адже не завжди неукладеність супроводжується неправомірною поведінкою. Так, наприклад, коли сторони в результаті обговорення проекту договору не змогли домовитись про істотні умови договору і тим самим передумали вступати в договірні відносини, такий договір буде вважатись неукладеним і, відповідно, не буде породжувати жодних правових наслідків. Інша річ, якщо правочин визнається неукладеним у зв'язку з недосягненням згоди з істотних умов, визначених законом, наприклад, договору оренди державного і комунального майна або оренди землі, сторони якого приступили до його виконання. При цьому Є. В. Бернада наголошує на доцільності віддавати перевагу застосуванню положень про визнання правочину недійсним, оскільки ЦК України, на відміну від ГК України, не містить поняття неукладеного (такого, що не відбувся) договору і його наслідків, що покладає на сторону, яка відстоює зазначену позицію в суді, досить складне завдання у зв'язку з відсутністю відповідних механізмів захисту цивільних прав та інтересів [7, с. 185–186]. Незважаючи на те, що ЦК

Україні визнає неукладений договір як такий, що не існує у принципі, а тому не може мати яких-небудь юридичних наслідків, автор продовжує наполягати на позиції недоцільності застосування визнання правочину неукладеним як способу захисту цивільних прав. Така позиція є непереконливою, зважаючи на те, що в ст. 16 ЦК України міститься невичерпний перелік способів захисту цивільних прав, а отже, якщо одна зі сторін правочину оспорує факт його існування або не приступає до його виконання, що тягне за собою вимогу іншої сторони про застосування цивільно-правових санкцій за його невиконання, то вимога про визнання такого правочину укладеним чи неукладеним повною мірою відповідає вимогам законодавства, що ставлять за мету найбільш ефективний захист прав та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин. Крім того, здебільшого такі позови супроводжуються іншими вимогами, пов'язаними з поверненням коштів (майна) або відшкодуванням збитків тощо. Тому, на нашу думку, з огляду на автономію волі учасників цивільних правовідносин та приналежність права на захист всім учасникам цивільних правовідносин, такий спосіб захисту має право на існування.

Поняття «недійсний правочин» спричиняє також певні незручності у визначенні правового статусу осіб, які вчинили недійсний правочин. У статтях глави 16 ЦК України щодо осіб, які вчинили дійсний і недійсний правочин, застосовується один термін – сторони. Застосування такого терміна щодо осіб, які вчинили дійсний правочин, є юридично коректним і логічним заходом, який правильно визначає правовий статус їх як суб'єктів правомірного цивільного правовідношення. Проте виникають сумніви щодо визнання сторонами осіб, які вчинили правочин, визнаний судом недійсним. Видається, що такі особи не повинні мати статус сторони. Проте інколи законодавець не вживає термін «сторона». Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 231 ЦК правочин, вчинений особою проти її справжньої волі, внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним.

Оригінальна термінологія застосована в Роз'ясненнях Вишого арбітражного суду України від 12.03.1999 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» (втратили чинність) [8], у пункті 17 яких була сформульована правова позиція про те, що «заінтересована особа – учасник визнаної недійсною угоди не позбавлена права вимагати виконаного її контрагентом від третьої особи,

що не є стороною угоди, як отриманого без належних правових підстав». Застосований у Роз'ясненнях термін «особа – учасник» не дозволяє визнавати за особою недійсного правочину правовий статус сторони дійсного правочину.

У нових Роз'ясненнях ВГСУ вживаються терміни «сторони» та «учасники» недійсного правочину [9]. У Постанові пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 також вживається термін «сторони». [10]

Крім термінів «неукладеність» та «недійсність», у законодавстві також трапляються й інші терміни – «нечинність адміністративних договорів» (пп. 4 ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України), «протиправність нормативно-правового акта» (незаконність чи невідповідність правовому акту вищої юридичної сили) та, як наслідок, його нечинність (ч. 9 ст. 264 КАСУ).

Певними особливостями відзначаються такі види недійсних правочинів, які за відповідними нормами ЦК є недійсними, проте можуть бути визнані дійсними в судовому або іншому порядку. Такими є:

1) правочини з вадами суб'єктного складу (вчинені неповнолітніми, малолітніми, обмежено дієздатними та недієздатними за межами їх дієздатності), які можуть бути схвалені їхніми батьками, опікунами, піклувальниками. У такому разі вони хоча і були неправомірними на момент їх вчинення, однак, отримавши схвалення перерахованих осіб, набувають ознак легітимованості, а отже, і правомірності;

2) правочини, визнані судом дійсними, за наявності умов, передбачених законом. До них належать: односторонні правочини з порушенням вимоги закону про його нотаріальне посвідчення (ч. 2 ст. 219 ЦК); договори з порушенням вимоги закону про їх нотаріальне посвідчення (ч. 2 ст. 220 ЦК); правочин, вчинений малолітньою особою за межами її дієздатності, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь малолітньої особи (ч. 2 ст. 221 ЦК); правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників (ч. 2 ст. 222 ЦК); правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК); правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи (ст. 226 ЦК). Хоча такі правочини за відповідними правовими нормами визнаються нікчемними, однак у судовому порядку вони можуть бути визнані дій-

сними, а тому також легітимованими, хоча і мали на момент їх вчинення ознаки неправомірного юридичного факту.

Такий перелік є вичерпним і не підлягає розширеному тлумаченню, на що зверталась увага і Верховним Судом України (п. 13 Постанови Пленуму ВСУ № 9).

Висновки. Підсумовуючи викладене, вважаємо за можливе визначити недійсний правочин як дії однієї або кількох осіб – суб'єктів цивільного права, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав, вчинені з таким порушенням вимог законодавства, які унеможливають настання правових наслідків, притаманних правомірним юридичним фактам, за винятками, прямо передбаченими законом, наприклад, за наявності підстав для незастосування недійсності вчинених з вадами дій або для застосування механізму санації (оздоровлення) вчинених з вадами дій правочинів шляхом визнання їх дійсними в судовому порядку.

Слід розмежовувати поняття недійсних, неукладених правочинів, незважаючи на відсутність у законодавстві України чіткого визначення таких правочинів. Недійсним може бути лише укладений правочин, в якому недотримано хоча б одну умову дійсності правочинів. Відмінність між недійсними та неукладеними правочинами проявляється також у наслідках, що застосовуються для цих двох категорій. У разі недійсності настають правові наслідки, передбачені ст. 216 ЦК України, а у разі неукладеності він вважається таким, що не існує, а в разі виконання його хоча б однією стороною застосовуються норми глави 83 ЦК про повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна.

Щодо нечинності правочину, то вона є наслідком недосягнення згоди учасниками цивільних правовідносин щодо істотних

умов правочину, тобто наслідком неукладеного правочину.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (з наступними змінами та доповненнями станом на 31.10.2018) // База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
2. Цивільний кодекс Української РСР від 1963 р. // База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#o193>.
3. Енциклопедія цивільного права України / відп. редактор Я.М. Шевченко. К.: Ін Юре, 2009.
4. Цивільне право України. Академічний курс / за заг.ред. Я.М. Шевченко. Т.1. К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003.
5. Цивільний кодекс України. науково-практичний коментар. Т. 4 / за заг. ред. проф. І.В. Спасько-Фатєєвої. Х.: ФО-П Колісник А.А., 2010.
6. Тузов Д.О. О правовой природе недействительных сделок // Гражданское законодательство Республики Казахстан / под ред. А.Г. Диденко-Алматы. 2002. Вып. 14. С. 177-208.
7. Бернада Є.В. Правові наслідки визнання правочину недійсним та неукладеним. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2012. № 3(6). С. 180-189.
8. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними: Роз'яснення Вишого арбітражного суду України від 12.03.1999 (втратили чинність). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_111800-99.
9. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Роз'яснення Вишого господарського суду України від 23.05.2013 № 11. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.
10. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Верховного суду України від 06.11.2009 № 9. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

В статье исследуются понятие и основания признания сделок недействительными на основе анализа гражданского законодательства Украины и достижений современной цивилистики. Установлено соотношение между недействительными, незаконными и неправомерными сделками. Определены особенности недействительных сделок, отграничивающие их от смежных правовых категорий. Выявлены пробелы и противоречия в законодательстве Украины, неодинаковое применение судами законодательства в сфере признания сделок недействительными, и предложены пути их устранения.

Ключевые слова: недействительность сделки, несостоятельность сделки, неправомерность сделки, действительный, заключенный, правомерный.

The article analyzes legal nature and grounds of nullity of transactions according to the civil legislation of Ukraine and modern civil law achievements. Correlation between invalid, void and illegal transactions is set. It establishes the specifics of invalid transactions, that demarks them from other similar legal categories. The article discloses gaps and contradictions in the legislation of Ukraine, while pointing out different approaches of the application of law by the courts when it comes to the nullity of transactions, as well as offers solutions as to its improvement.

Key words: nullity of transactions, void transactions, illegality of transactions, valid, entered into, lawful.